علی فتاح دزەیی

لێکدانەوەی بیروباوەڕی «خانی»

«تێبینی : ئەم باسەش ، بەشێکی دیکەی دەستنووسێکە ـبیرەی (خانی‌و مەم‌و زین–ەکەی) . بەداخەوە ، کە دەستم بە ـڵاوکردنەوەی کرد ، زنجیرەی بەشەکانم پچڕاند . ئەوەبوو ـشی پێش کۆتایی‌ی ، لەژێر ناوی (هونەرەکانی بەلاغەت لە ـمەم‌و – زین‌دا) کەوتە ژمارە (٢٤)ی گۆڤاری (کاروان) . ـهەروەها بەشێکی لەژێر عینوانی (داستانی مەمی ئالان – کە ـسەرچاوەی مەم‌و زین–ی خانی‌یە) . لە ژمارە (٣)ی ساڵی ١٩٨٥ی گۆڤاری (نووسەری کورد)دا بڵاوکرایەوە . ـبەشێکیشی کە (بەراووردکردنی مەم‌و زین لەگەڵ داستانی مەمی ئالان)ە ، لە ژمارە (٤٣)ی گۆڤاری (کاروان)دا ، کەوتە پێش چاوی خوێنەران . هیوادارم ، کە بەشەکانی دیکەشی ـبڵاویکەمەوەو ئەگەر بۆیشم گونجا ، لە داهاتوودا لەنێو دوو لا ـبەرگی کتێبێکدا ، کۆیان بکەمەوە) .

« علی »

١ – فەلسەفەو تەسەووف لە بیری ئیسلامیدا .

لەوەتی ئادەمیزاد هەستی بەهەبوونی خۆی کردوە ، هەوڵی ـئەوەی داوە کە لە رازی هەبوون (وجود) بگات‌و تەلەسمی ئەم کەون‌و جهانە لێکبداتەوە . ئەو بیرو باوەڕیانەی ، کە لەم بارەوە کۆی کردۆتەوە ، شێوەیێکی ئەفسانەیی وەرگرتوەو بوە بە ئایینێکی پیرۆزو تەقلیدی ، ئەمجا ، لەو وەختەوەی کە گومانی لەم جۆرە بیرو باوەڕیانەی پەیداکردوەو بۆ وەرگرتن‌و تاقی‌کردنەوەی زانیارییەکانی ، هەست‌و هۆش (حس‌و عقل)ی بەکارهێناوە ، زانیاری فەلسەفە پەیدا بوە . کەواتا ، لە بنەڕەتا ، فەلسەفە ، زادەی گومان (الشك)ە[1] .

(فەلسەفە)ش ووشەیێکی لێکدراوی یۆنانی‌ی کۆنەو ، لە دوو ووشەی (فیلۆ = دۆست)و (سۆفیا = دانایی) دروست‌بوە . لە ئەسلدا ، شارەزایەکانی ئەم لقەی زانیارییان بە (فیلۆسۆفۆس = دۆستی دانایی) ناوبردوە ، لە پاشاندا ئەم زاراوە ، بوە بەناوی زانیارییەکە[2] .

فەلسەفەش بەرهەمی مێشکی یۆنانیەکانەو کۆنترین بیری فەلسەفی دەگەڕێتەوە سەردەمی فەیلەسووفەکانی (ئەیۆنی = کناری رۆژئاوای ئەنادۆل) . (تالیس)و (ئەنەکسیمەندەر)و (ئەنەکسیمینس) ، کە لە سەدەکانی حەوتەم‌و شەشەمی پێش میلادا ژیاون ، ماددەیان بە ئەسل‌و بە سەرچاوەی هەبوون (وجود) داناوە . ئەو فەیلەسووفانە ، کە لە جهان راماون ،

دیتوویانە لە یێك جۆرە شت (مادده) ، پێکهاتووە ، ئەم شتەش ، هەمیشە لە گۆڕاندایەو ، توانایی گۆڕانو پێگەیینیشی لە خودی خۆیدا هەیە . ئەمجا ، بەگوێرەی ئەم رامانو دیتنەیان ، گوتویانە ئەو هەموو هەبوونی بێ سنوورو پایانە (خودا)یەو (خودا)و کایینات یەکێکنو لە یێکتر جودا ناکرێنەوە[٣] .

گرنگترین قۆناغی فەلسەفەی یۆنانی ، لە سەدەکانی پێنجەمو چوارەمی پێش لە میلادا بوە . لەو ماوەیەدا ، گەشترین ئەستێرە ، لە ئاسمانی بیری یۆنانیدا هەلاتوون .

(سوکرات)و (ئەفلاتوون)و (ئەریستۆ تالیس) ، لەو دوو سەدەیەدا ژیاونو هەر یێکەیان ، بەریز ، مامۆستای ئەوی دوای بوە . بناغەی فەلسەفەی عەقلی لەلایەن ئەوانەوە دامەزراوە ، بەلام ئەم فەلسەفەیەو زانیاری مەنتقیش (Logic) ، لە لایەن (ئەریستۆ)وە ، گەیاندرایە چلەپۆپەیو بۆیێکە تاهەتا نازناوی (مامۆستای یێکەم = المعلم الأول)ی بۆ ماوەتەوە[٤] .

بەپێی رامانی فەلسەفەی عەقلی ، هەبوون (وجود) ، لە (هۆ = سبب)و (ئەنجام = نتیجة) پەیدابوە . لەبەر ئەوەی بە پێچەوانەی مەنتیقیان زانیوە ، کە ئەم ئەنجامو هۆیانە بەبێ سەرەتابن ، هەبوونی هۆی یێکەمین (السبب الأول) یان بە پیویست داناوە . ئەم هەبووی پێویست (واجب الوجود)ەش لە هەموو بارێکەوە ، تەواوو ئەزەلیو تاهەتایە . هەر لە ئەزەلیشەوە کاری لە (هەیۆلا = ماددەی بێ دیمەنو بێ رەنگو بێ شێوە) کردوەو بزواندوویەتی . ئەو هەموو هەبوونی ماددیی جۆراوجۆرە بەشێوەی (هۆ–و–ئەنجام) ، لەم (هەیۆلا)یەوە هاتوەتە کایە ، بەلام ، هیچ مادەیێکی زەمانی لە نێوانی (هۆی یێکەم = هەبووی پیویست) و (هەیۆلا)دا نەبوە . هەر دوویان وەکو یەك کۆنن . پێوەندیی نێوانیان وەکو پێوەندیی نێوانی (هۆ)و (ئەنجام)ە ، هەلبەت (هۆ)ش لە (ئەنجام) لەپێشترە بێ ئەوەی ماوەیێکی زەمانییان لەنێواندا هەبێ[٥] .

بەرامبەر بەرێبازی فەلسەفەی عەقلی ، رێبازێکی دیکە سەریهەلداوە ، ئەویش رێبازی (سۆفیزم) یاخود رێبازی فەیلەسووفەکانی سۆفی یە کە بەناوبانگترینیان (ئەفلۆتین : ٢٠٣–٢٦٩ زایینی) بوە .

بەگوێرەی رامانی ئەم فەلسەفەیە ، (هەستو هۆش = الحس والعقل) دوو هێزیان دوو ئەمرازی ناتەواونو جێگای باوەریو دلنیایی نینو هەرگیز ناتوانن لە سنووری جهانی ماددی دەربچنو زانینی راست پەیدابکەن . زانینی راست (المعرفة الحقيقية)ش ، لەلای ئەمانە ئەو زانینەیە کە (گیانی گشتی = النفس الكلية) خەلاتی گیانی تاك (=جزئی)ی دەکات .

واتا ، گیانی ئادەمیزاد ، لەکاتی ژیانی جهانییدا ، توانای هەیە بۆ ماوەیێکی زۆر کەم ، خۆی لە بەندو کۆتی لەش رزگاربکاتو بە (گیانی گشتی) بگات . ئەمجا لەو لەحزەی زەمانییەدا زانینی بەراستی پەیدادەکاتو راستیی هەبوون (حقيقة الوجود)ی بۆ ئاشکرا دەبێ . بەم بابەتەی زانینەش دەگوتری (گنۆسیس = Gnosis) یاخود ، (ئیشراق = وەحیو ئیلهام)[٦] .

بیری (هیندی)ش ، (خوداوەند ، یاخود (راستیی موتلەق) بەهەبوویێکی ئەوتۆ دەزانێ کە هەرگیز (چاو)و (زمان)و (مێشك) ، ناتوانن شارەزاو ئاشنای بن ، چونکە لە هەموو شتێکی زانراو جیاوازەو گەلێك لە نەزانراو (مجهول)یش بالاترە[٧] .

بەپێی رامانی بیری هیندی ، زانینی راستی ، لە رێگای (یوگا)وە ، پەیدا دەکرێت . (یوگا)ش ، بەواتای دامرکاندنو لەناوبردنی هەموو مەیلو ئارەزوویێکی جهانی ماددییەو بەم هۆیەوە ، مرۆڤ (دانا) بەحالەتی (نیرڤانا) دەگاتو لە (جەوهەری جاویدان) نزیك دەبێتەوە . (نیرڤانا)ش ، واتای ، نەمانو ئاسایشی تا هەتایی یە[٨] .

ئەم بیرو باوەڕییانەی خۆرهەلاتو خۆرئاوا ، هەر لەمێژەوە بەیەکتر گەیشتوونو لەگەل ئایینەکانی عیبرانیو زەردەشتیو

...ەوی‌و مەسیحی‌دا ، کاریان لەیەکتری کردوە . کە دینی ...سلامیش پەیدابوە ، لە مەناخێکی فیکری‌ی وەهادا ، ...گەشەی کردوەو پەرەی‌سەندوە .

راستی‌یەکەی ، بیری ئیسلامی ، بەهەردوو لقی فەلسەفەو ...سووفییەوە ، بەرادەیێکی ئەوتۆ لەژێر تەئسیری ئەو مەناخەی ...بکرییەدا بوە ، کە زۆر جاران ، فەلسەفەو تەسەووف ، لەگەڵ ...ی ئایینی (= ظاهری شەرع) نەگەخاون‌و شێوەی ...ووتنەوەێکی سیاسییان نواندوە .

دینی ئیسلامی ، لە سەرەتای پەیدابەونیدا ، جگە لە ...ەلیلەکانی نەقلی ، واتا (قورئانی پیرۆزو فەرموودەکانی پێغەمبەر - سلاوی خودای لی‌بێ) ، پێویستی بەهیچیتر نەبوە ، بۆ ...ەنگرتنی باوەڕییە بنچینیەکانی ، بەلام کە دەرگای فەلسەفەی ...انی بۆبیری ئیسلامی کرایەوە سەرڕای دەلیلەکانی نەقلی ...ویستی بە دەلیلی (عەقلی)ش پەیدابوو ، بۆ وەلامدانەوەی ئەو ...رسیارانەی کە ئەم فەلسەفەیە دەیهێنایە پێش .

بۆیێکە ، فەیلەسووفەکانی ئیسلام بەتایبەت (فارابی)و ...ن سینا) ، زۆر هەولیان‌داوە کە فەلسەفەی (ئەفلاتوون)و ...ەریستۆ) ، لەگەڵ بیری ئیسلامی بگونجێنن . موعتەزیلەکان)و (ئیخوانولسەفا)ش ، هەمان مەبەستیان هەبوە ، کەچی رەنگی بزووتنەوەی سیاسییان داوەتەوە .

زانایەکانی ئایینی ، بەتوندی بەرامبەر بەبیری فەلسەفی ...ەستاون‌و بۆ پاراستنی بیرو باوەڕییەکانی بنچینەیی ، دریغییان ...کردوە . ئەوەبوو ، کە (ابوالحسن الأشعری – لە ۲٦۰ کۆچی ...تووەتە دنیا) ، پاش ئەوەی کە لە (موعتەزیلەکان) دابڕاوە ، ...وە بەپاڵەپشتی باوەڕییەکانی ئایینی‌ی ئەهلی سوننەت . دوای ...ەویش ، (امام محمدی غزالی : ۱۰۵۸–۱۱۱۱ میلادی) ، ...وە بەیێکە پاڵەوانی ئەم مەیدانەو نازناوی (حجة الاسلام)ی ...سەندوە .

(ئیمامی غەزالی) ، گە لە رێبازی فەلسەفەدا ، گومانی ...ینی‌ی پەیدا کردوە ، دەلیلەکانی (نەقلی‌و عەقلی) ، گلپەو گڕی گومانەکەیان دانەمرکاندوە . بۆ وەدەست هێنانەوەی دلنیایی‌و یەقینی ئایینی پەنای بۆ رێبازی تەسەووف بردوە . ئەمجا لە رێگای (دڵ)ەوە ، نەك لە رێگای (هەست‌و هۆش)ەوە ، بەسەر گومانەکەیدا زاڵ بوەو بەیەقینی ئایینی گەیشتۆتەوە . بۆ تۆڵەسەندنەوەی ئەو گومان پەیدا کردنەی ، بەکتێبی (تهافت الفلاسفة)ی ، بەربوەتە گیانی فەلسەفەو ، زەبرێکی کاریگەری لەفەلسەفەی ئیسلامی داوەو لەو ساوە سەری راست نەکردۆتەوە . کتێبی (احیاء علوم الدین)یشی ، بوەتە سەرچاوەی زانیاری تەسەووف ، لەلای ئەهلی سوننەت‌و جەماعەتدا[٩] .

تەسەووف (تصوف)یش ، ووشەیێکی عەرەبی‌یە ، بەلام ریشەو چاووگی بەتەواوی ساغ نەبۆتەوە کە ئایا لەووشەی (صوف = خوری)ەوە داهاتوە ، بەواتای ئەوەی کە رێرەوەکانی رێبازی تەسەووف پشتیان لە جهانی ماددی کردوەو جل‌و بەرگی لە خوری دروست‌کراویان لەبەرکردوە ، یاخود لە ووشەی رۆشنایی (صفاء)ەوە داهاتوە بەم واتایەی کە دڵ‌و دەروونی خۆیانیان لە هەموو ئاوات‌و نیازێکی جهانی پاك کردۆتەوەو جگە لە خۆشەویستی‌ی (خوداوەند) ، عەودالی هیچیتر نەبوون .

تەسەووف ، لە کۆتایی سەدەی یێکەم‌و سەرەتای سەدەی دوەمی کۆچی ، لە جهانی ئیسلامیدا روخساری تەواوی بەدیار کەوتوە . لە ئەسلدا هەلوەستێکی ئایینی‌و ئەخلاقی‌ی مرۆڤانی (خواناس)بوە بەرامبەر بە رەووشت‌و ئەخلاقی سەردەمەکەیان . دیارە لەو سەردەمەدا چینێکی دەوڵەمەندو فراوان ، لە کۆمەلانی جهانی ئیسلامیدا پەیدابوەو ، کۆکردنەوەی سەروەت‌و سامان‌و خۆش رابواردنی ژیانی رۆژانەیان یێکەمین هیواو ئامانجیان بوە . بەرامبەر بەم رەووشت‌و ئەخلاقە پیاوچاکان ، بۆ باری ژیانی سەردەمی پێغەمبەرو هەر چوار خەلیفەکانی (دروودی خوایان لی‌بێ) ، گەڕاونەتەوەو

پشتیان لە نازو نیعمەتی جهانی کردوەو ـ پۆشینی بەرگی خوریی سادەیان کردوە بەدروشمو نیشانی ڕێگای خواناسین. هەتا (ئیبراهیم کوڕی ئەدهەم) ، وازی لە پاشایەتی‌ی شاری (بەلخ) هێناوەو ئەم ڕێبازەی گرتوە[10]

(ابو هاشم – ٧٧٨ز) و (حسن البصری – ٧٢٨ز)و (داوود الطائی – ٧٨١ز)و (سفیان الثوری – ٧٧٧ز)و (رابعة العدویة –٧٥٣ز) ، لە سۆفییە ناودارەکانی ئەو سەردەمە بوون[11]

ئاواتی هەرە گەورەی ئەو سۆفییانە (رابعة العدویة – نەبێ کە پاشان باسی لێوە دەکەین) ، ئەوە بوە کە لە سزای ڕۆژی قیامەت رزگار ببن ، چونکە مەترسی‌ی ئەو ڕۆژە بەجارێك هەراسانی کردبوون.

دوای ئەمانە ، تەسەووفی ئیسلامی ، روخسارێکی دیکەی وەرگرتوە. ئەگەر سۆفیەکانی سەدەی یێکەمو دوەمی کۆچی ، لە ترسی (خودا)و سزای ڕۆژی قیامەت دەست‌بەرداری جهانی ماددی بووبوون ، سۆفییەکانی دوای ئەوان ، نە پاداشتو نە سزای ئەو ڕۆژەیان بەبیردا هاتوە ، بەڵکو عەوداڵی ئەوەبوون کە ئەوەندە لە (پەروەردگار) نزیك ببنەوە ، تاوەکو ئاشنای ناوو سیفاتەکانی ببنو رازی هەبوونیان بۆ ئاشکرا بێ.

گەلێك سۆفی‌ی بەناوبانگ ، لە سەدەکانی سێیەمو چوارەمی کۆچیدا ، لە ئاسمانی بیری ئیسلامیدا درەوشاونەتەوە ، وەکو (ذوالنون المصری – ٨٦٠ز)و (معروف الکرخی – ٨١٥ز)و (بایزید البستامی – ٨٣٤ز)و (سری السقطی –٨٧٦ز)و (جنید البغدادی – ٩١٠ز)و (ابوبکر الشبلی – ٩٤٥ز)و (حسین بن منصور الحلاج – ٩٤٥ز – کوژراوە)[12]

ئەم سۆفییانە ، بەشوێن زانینی ڕاست (عرفان = Gnosis)ەوە ، عەوداڵ بوون. ئەم زانینەش لە زانست (=علم) جودایە کە بەهۆی (هەستو هۆش = الحس والعقل)ەوە پەیدادەکرێ.

زانینی ناوبراو ، زەوقییە ، فەیزو خەلاتێکە ، (خوداوەند) بەمرۆڤی زانیار (عارف)ی دەبەخشێ. جەوهەری ئەم زانینەش ، پێوەندی بە (رازی هەبوون = سر الوجود)ەوە هەیە. ئەم سۆفییانەش ، جگە لە (خوداوەند) ، هیچیتریان بە (هەبوو = موجود) ، نەدەزانێ ، بۆیێکە ، دەیانگوت (لاموجود إلا الله). ئەمجا ، کە هەبووی بەڕاستی هەر (خوداوەند) بەخۆیەتی‌و بەس ، هەبوانیتر ، بەئەو هەموو شتانەی کە هەبوونو ئێستاکە هەنو لەمەولاوە دەبن ، لەو پەری جهانی هەستی‌یەوە تاوەکو دەگاتە ئادەمیزاد ، گشتیان شیاوی هەبوونن (ممکن الوجود –ن)و ، نموودی ناوو سیفاتەکانی (خودا)نو پرشنگی جوانی‌ی ئەزەلی‌ی ئەو دەنوێننو لە نەبوون (عدم)ەوە دروستی‌کردوون. بەرامبەر بەم کەوانەی داکشانە ، کە لە هەورازەوە بەرەو خوار بوەتەوە ، کەوانێکی هەڵکشان ، لە خوارەوە بەرەو هەوراز ، لە ئادەمیزادەوە بەرەو (خوداوەند) بەرزدەبێتەوە ، کە مرۆڤ لە فەیزی ناوو سیفاتەکانی (پەروەردگار)دا ، فەنا دەکا (الفناء فی الله)و لە هەبوونی بەردەوامی ناوو سیفاتەکانیشیدا دەیهێڵێتەوە (البقاء بالله)[13]

لێرەدا ، (شەتەحات) ، لەلای هەندێکیاندا سەری‌هەڵداوەو ، ئەوەبوو کە نەزەربازانی (شەرعی زاهیر = ظاهر الشرع) ، بەرامبەریان وەستاونو باوەری‌ی یەکیەتی هەبوون (وحدة الوجود = Panthism)یان داونەتە پاڵ ، دیارە کە ئەم باوەرەی‌یەش ، پێچەوانەی باوەری‌ی ئاینی ئیسلامە دەربارەی (تەنزیە)ی (خوداوەند)و لە ئەنجامدا گەلێك لە سۆفییانی ناوداری وەکو (مەنسووری حەلاج)و (شهاب‌الدین سهروردی)و (محی‌الدین ابن عربی) ، لەم ڕێبازەدا سەریان داناوە[14]

باوەری‌ی سۆفیەکانی ناوبراویش ، لەم فەرموودەی قودسییە (الحدیث القدسی)ەوە هاتوە ، کە (خوداوەند) بە (پێغەمبەر)ی فەرموە (کنت کنزا مخفیا فأحببت أن أعرف فخلقت الخلق فبی (أو – فبه) عرفونی)[15].

ڕاستی‌یەکەی ، سوفییەکانی ئەم ڕێبازە ، هەرگیز مەبەستیان

نەبوە كە ئاشناى (زاتى خودا) ببن ، چونكە (زاتى خودا) ـەزەهەو (خۆى) فەرموويەتى (ليس كمثله شيء) ، بۆيێكە مەبەستيان ئەوەبوە كە لە رێگاى ناوو سيفاتەكانيەوە بيناسن‌و ى نزيك ببنەوە . يەكێك لە سيفاتەكانى (خودا)ش جوانى‌يە ج‌ال) . ئەمجا ئەو سۆفييانە ، گيرۆدەو پەرۆشى ديتنى پرشنگى ئەو جوانى‌يە ببوون‌و بلێسەى (ئەڤينى خودايى = الحب الإلهي) ، ـن‌و دڵى ئەو سۆفييانەى وەكو پەروانە سووتاندوەو بەپلەى ـمان)و (مانەوە)ى گەياندوون . گڵپەو گڕى ئەم ئەڤينە ، ـجۆرێكى وەها كارى لە (رابعەى عەدەوى) كردوە كە بڵێ : خوايە ، گەر من لەترسى ئاگرى دۆزەخ تۆ دەپەرستم ، بۆ دۆزەخم بنێرە . گەر من بەئاواتى بەهەشتەوە تۆ دەپەرستم ، بەهەشتم ى مەبەخشە ، وەگەر من ، بۆ (خودى خۆت) تۆ دەپەرستم ، جوانى‌ى خۆتم لێ مەشارەوە .)[١٦]

ڕۆژهەڵاتناسى بەناوبانگ (ئەدوارد براون) لەم بارەوە دەڵێ : يێكەمين هەنگاوى مرۆڤى سۆفى ، لە شا رێگاى تەسەووفدا ئەوەيە كە لە (خودى خۆى) ، رزگارى بێ . هەتا خۆشەويستى‌ى جهانى‌يش ، وا لە (دڵدار)و (دلبەر) دەكا ، كە خودى خۆيان لە بيربكەن‌و هەريێكە بير لەويتر بكاتەوە . ئەمجا ێرەدايە كە جۆش‌و خرۆشى عاتيفەى تەسەووف ئيسلامى ، لە فەلسەفەى ساردو بێ گيانى هيندى جودا دەبێتەوە . ئەڤيندارى ـلاى سۆفييانى موسولمان ، هەروەها لەلاى هەموو گيانبازاندا ـهەر كوێ‌و لەهەر كاتێكدا بووبن ، ئەو كيميايە شاهانەيە ، كە مەعدەنى بێ نرخى ئادەميزاد ، دەكا بەزێڕێكى ناياب ، هەر ێكەش ، سۆفييەكان گوتوويانە (المجاز قنطرة الحقيقة) .

بەهۆى خۆشەويستى ، رێدارى رێگاى تەسەووف ، بەم يەيە دەگا كە خودى خۆى لەبيربكات‌و هەر خۆشەويستەكەى ـە پێش چاودابێ ، ئەمجا ، لێرەوە بە پلەيێكى ئەوتۆ دەگا ، كە زانى ئەوەى لە خۆشەويستەكەيەوە گيرۆدەى بوە ، ئەو پرشنگەيە كە لە جوانى‌ى جاويدان (الجمال الأزلي والأبدي)ەوە ، دەدەرەو شێتەوەو لە هەزاران ئاوێناندا خۆى دەنوێنى‌و ، كەچى هەرهەمان پرشنگى جوانى‌يە[١٧] .

(ئەفلاتوون) ، كە لە روانگەى فەلسەفەى خۆيەوە (جوانى)و (خۆشەويستى)ى لێكداوەتەوە ، خۆشەويستى‌ى دڵدارو دلبەرانى كردوە بەپردێك بۆ گەيشتن بەخۆشەويستى‌ى خودايى (الحب الإلهي) . لەلاى وابوە ، كە (دڵدار) ، لە سەرەتاوە حەز لە (دلبەر)ێكى جوان دەكات‌و گيرۆدەى دەبێ . لە پاشاندا ئەوەى بۆ ئاشكرادەبێ كە جوانى‌ى لەش‌و لار ، لەهەموو كەسانى جواندا يێك بابەتى جوانى‌يە . لەمەوە شەيداى هەموو شتێكى جوان دەبێ . لەم پلەى تازەيدا ، ئاگاى لە دلبەرەكەى نامێنێ‌و جوانى‌ى خەت‌و خاڵى بەبابەتێكى نزم دێتە بەرچاوان‌و پەرۆشى جوانى‌ى گيانى دەبێ . تاوەكو لە نكاوێكدا ، ئەو جوانى‌يە هەرە بەرزەى بۆ بەدياردەكەوێ ، كە هەر لەسەرەتاوە ئامانجى هەبوونى خۆى بوە .

ئەو جوانى‌يە ئەزەلى‌و تا هەتاييەى ، كە بێ كەمى‌و كورتى‌يەو ، تەواوييەكەى بێ سنوورو ئەندازەيە ، ئەمەش پرشنگى جوانى‌ى (هەبووى لەخۆيەوە پێويستە = واجب الوجود لذاته) . ئيتر (دڵدار) بەرەو ئەو جوانى‌يە موتلەقە رادەكێشرێت‌و نقوومى دەبێ[١٨]

ئەڤينى خودايى‌و عاتيفەى پڕ لە جۆش‌و خرۆشى تەسەووف كۆمەڵێك شاعيرى ئەوتۆى لە جهانى ئيسلاميدا پێگەياندوە ، كە سروودى دڵڕفێنيان تا هەتا دەنگ دەداتەوە . بۆ وێنە :

لە شاعيرانى عەرەب ، (محي الدين ابن عربي – ١٢٤٠ز)و (عمر ابن الفارض –١٢٨٣ز)و لە شاعيرانى فارس (مجدود بز ادم سنائي – ١١٣١ز)و (فريدالدين عطار – ١٢٣٤ز)و (جلال الدين رومي – ١٢٧٣ز)و (حافظ شيرازي – ١٣٨٩ز)و (عبدالرحمان جامي –١٤٩٢ز)و لە شاعيرانى تورك (فضولي –١٥٥٦ز)و لە شاعيرانى كورد (بابا طاهر – ١٠١٠ز)و (مەلاى جزيرى – ١٤٨١ز)و (ئەحمەدى خانى – ١٧٠٦ز)[١٩] .

هەموو شاعيرەكانى سۆفى مەشرەب كە گيرۆدەى (ئەڤينى

خودایی) بوو بوون ، سەرچاوەی خۆشەویستی‌یەکەیان لەم ئایەتە پیرۆزەدا دەستنیشان دەکەن ، کە (خوداوەند) دەفەرموێ (وإذ أخذ ربك من بنى ادم من ظهورهم ذريتهم وأشهدهم على أنفسهم ألست بربكم قالوا بلى . سورة الأعراف – ئایەتی ١٧٢) ، بەم ئایەتەش دەڵێن (ئایەتی پەیمان) ، بەواتای ئەوەی کە لەو کاتەی (خوداوەند) ، گیانی ئادەمیزادانی ، لە جیهانی لاهووتی‌دا ، دروست‌کردوە ، پەیمانی ئەڤین‌و وەفاداری‌ی لێ وەرگرتوون ، بۆیێکە ، گیانی ئادەمیزاد ، هەمیشە پەرۆشی ئەوەیە ، کە بەخۆشەویستەکەی بگاتەوە[٢٠] .

گەورەترین شاعیری سۆفی لە جیهاندا (مەولانا جلال الدين رومی) ، لە سەرەتای شاکاری (مثنوی معنوی) یدا ، ئەم بیرە بەرزو ناسکەی بەم شیعرە نەمرانەوە دەربریوە :

بشنو از نى چون حكايت ميكند
وز جدائيها شكايت ميكند

*

از نيستان تامرا ببريده اند
از نفيرم مردو زن ناليده اند

*

سينه خواهم شرحه شرحه از فراق
تا بگويم شرح درد اشتياق

*

هر كسى كو دور ماند از اصل خويش
باز جويد روزگار وصل خويش[٢١]

*

مەبەستی سۆفییەکانیش لەم گەشتی گەڕانەوەدا ، بە خۆشەویست گەیشتنە . لەم پێگەیشتنەشدا ، یان وەکو دەستەی دووەمی سۆفییەکان ، زانینی راست پەیدادەکەن‌و لە رازی هەبوون (سر الوجود) دەگەن ، یان لەو لافاوی جوانی‌یەدا فەنا دەبن‌و دەمێننەوە کە ئەوانی راکێشاوە . بەلام ، وەکو باسمان کردوە ، ئەم زانین‌و دیتنە ، لە رێگای دڵەوە دەبێ نەك لە رێگای هەست‌و هۆش . خەلاتێکە (خوداوەند) بە ئادەمیزادانی هەڵبژاردەی دەبەخشێ ، دوای ئەوەی کە ئەم قۆناغانەی تەسەووف دەبڕن : (التوبة ، القناعة ، الزهد ، الصبر ، التوكل ، الرضا) . لە قوناغی دوایدا ، رێداری ئەم رێگایە ئامادەی ئەوە دەبێ کە بەئاوات بگا ئەگەر یەکێك لەم ئەحوالانەی بۆ هاتێ : (القرب = نزیکی . المحبة = ئەڤینداری . الرجاء = ئاوات . الخوف = ترسان . الشوق = پەرۆشی . الأنس = هاورازی .

الطمأنينة = دڵنیایی . المشاهدة = دیدەنی) . لەم حاڵەی دوایدا سۆفی‌ی خواپێداو (وجد)یان (تواجد) دەیگرێت[٢٢] .

(وجد)و (تواجد)یش ، وەکو مووچرکێك بەلەشی سۆفی‌دا دێت‌و مەستی دەکا . مەستی لە (خودا) نزیك بوونەوەو بە (خۆشەویست) گەیشتن . ئەمەش حاڵەتی نەمانە (فناء)ە . لێرەوە بۆ حاڵێکی سەرووتر بەرزدەبێتەوەو ئاگای لەهیچ شتێك نامێنێ‌و هەتا هەست بەهەبوونی (خودی خۆیشی) ناکا . ئەمەش حاڵەتی نەمانی نەمانە (فناء الفناء)ەو لێرەدا پەردە لە نێوانی (پەروەردگار = الخالق)و (پەروەردەکراو = المخلوق)داو لە نێوانی ناسراو = المعروف)و (ناسیار = العارف)دا ، هەڵدەسێت‌و هەموو شتێك دەبن بە (یێك)و جگە لە (خوداوەند) ، هیچیتر نامێنێتەوە . ئەمەش واتای (نەمان لە خوداو بەخودا مانەوە = الفناء فى الله والبقاء بالله)بە[٢٣] .

ئەم فەناو نەمانەی تەسەووفی ئیسلامی ، وەکو (نیرڤانا)ی (هیندی) ، حاڵێکی سەلبی نیەو مانەوەی لە دواوەیە . مەبەستیش ئەوەیە کە شەخسییەت‌و کەسایەتی ئادەمیزاد بفەوتێ‌و هیچ دەسەڵات‌و خوایشتی تایبەتی‌ی نەمێنێ بۆ ئەوەی بزانێ کە دەسەڵاتی بەراستی ، هەر دەسەڵاتی خودایەو بەس .

کە ئادەمیزادیش خوایشت‌و ئیرادەتی تایبەتی‌ی نەما ، لەخوایشت‌و ئیرادەتی (خوداوەند)دا ، دەمێنێتەوە ، ئەمەش حاڵێکی ئیجابی‌یە نەك سەلبی . لەم پلەیەشدا ، جیاوازی لە

یونی (جەبر)و (ئیختیار)دا نامێنێ‌و ئەو ئیعترازە عەقلی‌یەی کە موعتەزلەکان (القدریة) ، لە باوەڕی‌ی بەندەواری (الجبریة)ی ئەهلی سونئەتیان دەگرت ، بەجێ نابێ‌و بنچینەی هەڵدەوەشێتەوە[24] .

دیسان (جلال‌الدین رومی) ، بەم چەند شیعرە نەمرانەوە بەخشی ئەم بیرەی کێشاوە :

هر شبی از دام تن ارواح را
می رهانی می کنی الواح را

*

می رهند ارواح هر شب زین قفس
مرغان از حکم‌و گفتارو قصص
شب ز زندان بی خبر زندانیان
شب ز دولت بی خبر سلطانیان

*

نی غم‌و اندیشهٔ سودو زیان
نی خیال این فلان‌و ان فلان

*

حال عارف این بود بی خواب هم
گفت ایزد هم رقود زین مرم[25]

*

خفته از احوال دنیا روزو شب
چون قلم در پنجهٔ تقلیب رب[26]

*

جوانترین شیعری رەمزی‌ی سۆفییانە ، کە لەبارەی گەشتی گیانی‌ی تەسەووفی ئیسلامی‌یەوە رێکخرابێت ، مەسنەوی‌ی (منطق الطیر)ی (فریدالدین عطار)ە کە بەم شیعرە ناسکانەوە دەستی پێدەکا :

مرحبا أی هدهد هادی شده
در حقیقت پیك هر وادی شده

*

وی بسر حد سبأ سیر تو خوش
چون سلیمان منطق الطیر تو خوش

پوختەی ئەم هۆنراوە رەمزی‌یەش کە (٤٦٠٠) بەیت شیعرە ، ئەمەیە : کۆمەڵێك باڵندە (کە نیشانەن بۆ گیانی مرۆڤان) ، کۆدەبنەوەو راوێژی ئەوە دەکەن کە بۆدیداری (سیمرغ = نیشانەیە بۆ پەروەردگار) ، بچن . پۆپیتە سلێمانە (=هدهد) ، دەبێتە رابەریان .

لەهەر قۆناغێکی ئەم رێگایەی سەخت‌و پڕ لە مەترسی‌یەدا – کە قۆناغەکانی رێگای تەسەووفن – هەندێك لە باڵندەکان ماندوو دەبن‌و هەر دەستەیێك بەبیانوویێك دەگەڕێتەوە دواوەو گەشتەکە تەواوناکا . لە ئەنجامدا (سی‌مرغ = ٣٠ باڵدار) دەمێننەوە . ئەو (سی‌مرغ)انەش ، دوای ئەوەی کە بەتەن‌و بەگیان دەفەوتێن ، سەر لەنوێ ، لەنووری پاکی (سیمرغ)ەوە ، گیانێکی تازەیان پێ دەبەخشرێت‌و بە دیداری حەزرەتی (سیمرغ) دەگەن :

جان ان مرغان ز تشویرو حیا
شد فنای محض‌و تن شد توتیا

*

چون شدند از کل پاك انهمه
یافتند از نور حضرت جان همه

*

کە (سی‌مرغ)ەکان تەماشای (سیمرغ) دەکەن ، خۆیان لە ئەمدا دەبینن‌و کە تەماشای خۆیان دەکەن (ئەو) لە خۆیاندا دەبینن . کە هەر دوو لا بۆیەکتری دەنوارن ، جگە لەحەزرەتی (سیمرغ) هیچیتر دیار نابێ . (ئەو دەبێ بە (ئەم)و (ئەم) دەبێ بە (ئەو) . (سی مرغ)ەکان ، سەریان لەم کارەدا سوردەمێنێ‌و بێ بیرکردنەوە ، تووشی بیرکردنەوە دەبن :

در تحیر جمله سرگردان شدند
این ندانستند تا خود ان شدند

*

خویشرا دیدند سیمرغ تمام
بود خود سیمرغ سی مرغ تمام

*

چون سوی سیمرغ کردندی نگاه
بود خود سی مرغ در ان جایگاه

*

ور بسوی خویش کردندی نظر
بود این سی مرغ ایشان ان دگر

*

ور نظر در هردو کردندی بهم
هردو یك سیمرغ بودی بیش‌و کم

*

بود این یك انو ان یك بود این
در همه عالم کسی نشنود این

*

انهمه غرق تحیر ماندند
بیّ تفکر در تفکر ماندند

سی‌باڵدارەکان ، سەریان لەم کارە ئاڵۆزە دەرنەکرد . بەبێ زمانو بەبێ قسەکردن ، پسیاری ئەم رازە گەورەیان لە حەزرەتی (سیمرغ) کردو داوایان لێ‌ی‌کرد کە واتای (من)و (تۆ) یان بۆ روونبکاتەوە . ئەمیش ، بەبێ قسەو بەبێ زمان وەڵامی دانەوە کە : حەزرەتی (سیمرغ) ، وەکو ئاوێنەیەو هەر کەسێك تەماشای بکا ، خودی خۆی تێدا دەبینێ . ئێوەش ، کە سی باڵدارنو هاتوون سەیری ئەو بکەن خۆتانی تێدا دەبینن :

چون ندانستند هیچ در هیچ حال
بیزبان کردند از انحضرت سؤال

*

کشف این سری قوی در خواستند
حل مائی‌و توئی در خواستند

*

بیزبان امد از انحضرت جواب
کاینه است انحضرت چون افتاب

*

هرچه اید خویشتن بیند در او
جان‌و تن هم جان‌و تن بیند در او

*

چون شما سی مرغ اینجا امدید
سی در این اینه پیدا امدید(٢٧)

*

وەکو لە پێشەوەدا گوتمان ، ئامانجی سۆفییانی سەدەی سێ‌یەم‌و چوارەمی کۆچی ، لە گەشتی تەسەووفدا ئەوەبوە کە زانینی راستی پەیدابکەن‌و لە رازی هەبوون بگەن .
(محی‌الدین ابن عربی)ش ، کە یەکێکە لە شاعیرو نەزەربازەکانی گەورەی تەسەووف ، هەمان رێبازی گرتوە ، بەڵام هەبوون (وجود)ی هەم بە (خودا) زانیوەو هەم بە (جیهان)و گوتوویە :
گەر لەلایەنی ئەو هەموو دیمەنانەی ماددی‌ی جۆراو جۆرەوە تەماشای (هەبوون) بکرێ ، ئەوا جیهان خۆی دەنوێنێ . وەگەر لە لایەنێکی وەها تەماشای (هەبوون = وجود) بکرێ ، کە هەموو (ماناو دیمەن‌و نموودو مومکیناتان) بگرێتەوە ، ئەوە (خوداوەند)ە .
بەگوێرەی ئەم رامانەی ، (خۆشەویستی‌ی خودایی)ی کردوە بە دوو بابەت :
یێکەمیان ئەوەیە کە هەندێ کەس ، بەچاوێکی وەها تەماشای جیهان دەکەن ، کەهەندێ لایەنی جوانی تێدا دەبینن‌و هەندێکی (لەلای خۆیانەوە) ناشیرین ، ئەم دەستەیە کە هەر نموودەکانی جوانیان خۆش دەوێت‌و بەس ، دیارە هەر لەهەندێ نموودەکانیەوە (خوداوەند) دەپەرستن .
کەچی دەستەی دوەمیان ، بەرادەیێکی ئەوتۆ گەیشتوون ، کە لەهەموو شتێکدا حەقیقەتی (خودا) دەبینن‌و بۆیێکە هەموو نموودو دیمەنەکانی ئەم جهانەیان خۆش‌دەوێ ، چونکە هەموو

ـهەموو ، دەلالەت لە (خودای گەورە) دەکەن . ئەم پارچە
ـەرەلەشی ، بڕ لەم بیرەی دەکا :

ـد صار قلبي قابلا كل صورة — فمرعى لـغزلان ودير لـرهبـان
ـبيت لأوثان وكعبة طائف — والـواح تـوراة ومصحـف قران
ـين بدين الحب أنى توجهت — ركائبه فالحب ديني وإيماني[28]

(عمر ابن الفارض)یش ، هەموو نموودەکانی هەبوون مظاهر الوجود)ی وەکو یێك بەپیرۆز ناسیوەو باوەڕی وەها ـە . کە (مزگەوت)و (کلّیسە)و (بتخانە) . هەر یێکەیان ـیەنێکی نموودی خودایی دەنوێنن[29] .

ئەم شاعیرە ناسکە ، لە حاڵی دیدەنی (المشاهدة)دا ، ـسەر زمانی (پەروەردگار)ەوە دەڵی :

حيث غرام أنت لكن بنفسه
ـقاك بعضا منك بعض أدلتي

ـم تهوني مالم تكن في فانيا
ـم تغن مالم تجتل فيك صورتي .

لە وەلامدا بەزمانی خۆیەوە دەڵێ :

ـلانا مصل واحد ساجد إلى
حقيقته بالجمع في كل سجدة

*

ـمـا كان لي صلى سواي ولم تكن
ـلاتي لغيري في اداء كل ركعة[30]

ڕاستی‌یەکەی ، ئەم برە شیعرانەی (ابن الفارض) ، ـەتەواوی دەنگی ئەم دوو بەیتە شیعرانەی (منصور الحلاج) ـدەدەنەوە کە دەڵێ :

ـ من أهوى ومن أهوى أنا
ـحن روحان حللنا بدنا
ـفإذا أبصرتني أبصرته
ـوإذا أبصرته أبصرتنا

*

لەلای (عبدالكريم الجيلي)ش – کە نەزەربازێکی سەدەی چواردەمی میلادە – ڕاستی‌ی هەبوون (=حقيقة الوجود) یەکێکەو بەس . ئەو هەموو شتە زۆرانەی ئاشکرا (الكثرة الظاهرة) ، نموودی یێك حەقق پەنهان (الحق الباطن)ن .

بۆ ڕوونکردنەوەی مەبەستی گوتوویە :

(زاتی‌خودا) ، کە (مونەزەهە) ، لە سنووری پی‌زانین‌و ئاشنا بوون بەدەرە . بۆیێکە دەبێ (خوداوەند) لە لایەنی ناوو سیفاتەکانی‌یەوە بناسین‌و بەچاوی دڵ ئاشنای ببین .

(خودای – تعالى) ، لە قورئانی پیرۆزدا ، لەبارەی خۆیەوە دەفەرموێ :یضل من يشاء ويهدي من يشاء - سورة النحل – ئایەتی – ۹۳) .

ئەمجا ـ ر یەکێك لەناوو سیفاتەکانی بێکارە مایەوە (حاشا لله) .واتای ئەوەیە کە نموودو تەجەللای (خوداوەند) بەتەواوی نەبوە . دیارە ئەمەش پێچەوانەی سیفەتی (کمال)ی (خودا)یە .

(خوداوەند)یش (مەحزی چاکی‌یە) . بەلاّم لە جهانی ناسووتدا ، هەر شتێك بەهۆی پێچەوانەکەیەو بەدیاردەکەوێ . هەر بۆیێکەش پێغەمبەرەکانی بۆ ئەم جهانە هەناردوە . تاوەکو ئەم دوو لایەنانە بۆ خەڵکی جهانی لەیەکتر جودابکاتەوە .

ئەوانەی کە پێرەوی پێغەمبەرەکان (درووودی خوایان لێ‌بێ) دەکەن ، ئەهلی (هیدایەت) دەبن‌و ئەوانەی کە پێرەویشیان ناکەن ئەهلی (ضەلالەت) دەبن . کەچی ، ڕاستی‌یەکەشی ، هەردوو لا ، وەکو یەکتر ، یێك (زاتی حەق) دەپەرستن ، لە لایەنی هەندێك لەناوو سیفاتەکانیدا[31]

لەو هەموو وێنانەی لە پێشەوەدا ، نیشانماندا ، ئەوە ڕوون دەبێتەوە ، کە هەندێك لە سۆفییەکان ، باوەڕی‌ی ئەوتۆیان دەربریوە ، کە لە باوەڕی‌ی (حلول) یان (اتصال)یان ، یەکیەتی هەبوون (وحدة الوجود) نزیکن‌و دیارە کە ئەم جۆرە باوەڕیانەش ، پێچەوانەی باوەڕی‌ی ئایینی‌ی ئەهلی سوننەت‌و

جەماعەتن . ئەوەبوو کە سەرەنجامی هەندێکیان بەکوشتن هاتوە[٣٢] .

بەلاَم نەزەربازەکانی ئایینی ، هەر نەبێ زۆربەیان ، ئەم سۆفیانەیان بەخاوەنی باوەڕیی راست ناسیونو دەڵێن :

ئەو یەکایەتی‌ی هەبوون (وحدة الوجود)ەی کە بریان لێوەکردوە ، یەکایەتی هەبوونی فەلسەفە نەبوە ، بەڵکو ، حالەتی یەکایەتی دیتن (وحدة الشهود) بوە . ئەمەش ئەو حالەتی نەمان (فناء)ەیە کە تێیدا (خۆیانو مەخلوقاتو خوداوەند) یا لەیێکتر جودا نەکردۆتەوەو هەموو هەبوونو نموودێکیان لەلا ، بوە بە (یێك) . ئەگەرچی ئەمەش بەرواڵەت هەمان واتای یەکیەتی هەبوونی فەلسەفە دەنوێنێ ، بەلاَم ئەم حالەتە (عەینی حال)ی خەون دیتنە (الرؤیا المنامیة) . سۆفی ، لەم حاڵەیدا لە پایەی (جەمع)دا دەبێ . کەچی کە دەگەڕێتەوە پایەی (فەرق)و لە (مەستی = السکر)یەوە دێتەوە سەرخۆ (الصحو) ، هەمیشە (خۆیو مەخلووقاتو خوداوەند) ، لەیێکتر جودادەکاتەوە[٣٣] .

ئەمجا کە هەندێك لە سۆفییەکان سەرەنجامیان بەکوشتن هاتوە ، لەبەر ئەوەبوە ، بەپلەیێکی ئەوتۆ گەیشتوون کە رازی هەرە گەورە (السر الأعظم) یان بۆ ئاشکرابوەو زانینی راست (المعرفة الحقیقیة) یان پەیداکردوە . سەبارەت بەوەی کە ئەم (رازو زانین)ە ، (پەروەردگار) خەلاَتی کەسانی هەڵبژاردەی دەکا ، هەرگیز شیاوی ئاشکراکردن نیە چونکە سەر لە موسولمانانی ئاسایی دەشێوێنێ . بۆیێکە کوشتنیان پێویستێکی شەرعی بوە[٣٤] .

رۆژهەلاَتناسی بەناوبانگ (نیکلسۆن)یش ، پشتی هەمان رای گرتوەو دەڵێ :

مادامە سۆفییەکانی موسولمان هەمیشە (خودا) یان بە (منزه) زانیوەو لە هەموو شتێکیان جوداکردۆتەوە ، نابێ باوەڕیی یەکیەتی هەبوون (وحدة الوجود)ی فەلسەفەیان بدرێتە پاڵ . ئەو یەکایەتیەی کە ئەوان هەستیان پێ‌ی کردوە ، یەکایەتی دیتن (وحدة الشهود) بوە ، کە ئەنجامی جۆشو خرۆشی عاتیفەی دینی بوە ، نە ، ئەنجامی رامانو لێکدانەوەی هۆشو بیر[٣٥]

ئەم ناساندنە کورتەی زانیاری فەلسەفەو تەسووف ، لە بیری ئیسلامیدا ، پێویستێکی سەرەکی‌یە ، بۆ خوێنەر ، تا وەکو ئاشنابێ لەگەڵ (خانی)و (مەمو زین)ەکەیدا پەیدا بکاو لەوە حاڵی بێ کە . ئستانێکی سادەی ئەڤینی دڵدارو دلبەرێك نیە . ئیتر با شوێنی (خانی) لە شا رێگای بیری ئیسلامیدا هەڵبگرینو بزانین چ رێبازێکی تەسەووفی گرتوە .

٢ – خانی – لە رێبازی تەسەووفدا

هەڵبەت (خانی) ، تاقە شاعیری کوردی ئەم مەیدانە نیە . لەپێش ئەودا ، نەتەوەی کورد ، زۆر نەزەربازو شاعیری سۆفی مەشرەبی لێ هەڵکەوتوەو ، وەکو زۆربەی مرۆڤە هەڵکەوتوەکانی نەتەوەکەشیان ، شوێنەواریان بزربوەو بێ سەرو سۆراخ ماونەتەوە .

ئەوەتا ، لە سەدەی شەشەمی کۆچی (= دوازدەی میلادی)دا ، سۆفییێکی بەناوبانگی کورد ژیاوە کە ناوی (الشیخ أبی محمد ماجد الکردی العراقی) بوە ، کەچی شتێکی ئەوتۆ لە بارەیەوە نازانین[١] .

هەروەها ، شاعیری سۆفی‌ی سەدەی دوازدەمی میلادی (سنائی) ، ناوی سۆفییێکی کوردی هێناوەو بەهاوشانی (ویس القرن)ی داناوەو باوەڕی وابوە ، کە سەدەها ساڵی پێ‌دەوێ تاکو ، دوو پیاو چاکی وەکو (ابوالوفای کرد)و (ویس قرن) ، لە پشتی ئادەمیزاددا ، دێنە دونیا :

قرنها باید که تا از پشت ادم نطفهٔ
بو الوفای کرد گردد یا شود ویس قرن[٢]

کەچی ، هیچ زانیارێکمان دەربارەی نیەو ناشزانین ، لەچە سەردەمێکدا ژیاوە .

(بابا تاهیر – سەدەی یازدەمی زایینی)و (مەلای جزیرێ – سەدەی پانزەم) دوو شاعیری گەورەی سۆفی مەشرەبی کورد

جێ . بێگومان زۆر شاعیری دیکەشیان هەبوە ، بەڵام ، جیاوازی (خانی) ، لەگەڵ شاعیرەکانی سۆفی مەشرەبی پێش خۆی ، وەکو جیاوازی (ابن عربی) لەگەڵ ابن الفارض)و یان وەکو جیاوازی (سنائی‌و رومی‌و عطار) لەگەڵ (حافظ شیرازی)و گەلێکیتر بوە .

(ابن الفارض)و (حافظ) – بۆوێنە – غەزەلخوانی تەسەووف بوون ، کەچی ئەوانیتر ، هەم شاعیرو هەم نەزەرباز بوون .

(خانی) ، یێکەمین شاعری کورد بوە ، کە داستانێکی سۆفیی . لە قالبی مەسنەویدا ، هۆناندۆتەوەو ، وەکو تەشبیهێکی حەسیلی یا «مەجازیك» (Metaphor) بەکاری هێناوە ، بۆ روونکردنەوەی ئەم تەعبیرە بەرزەی تەسەووف ، دەڵێ (المجاز قنطرة الحقیقة) ، بەواتای ئەوەی کە ئەڤینی جهانی پردێکە بۆ گەیشتن بەئەڤینی خودایی .

سەرەرای ئەمەش ، (خانی) ، لەسەر تاپایانی (مەمو زین)دا ، رەنگی بیرو باوەڕییەکانی خۆی دەرێژی ، لەبارەی ئاینو فەلسەفەو تەسەووفەوە ، ئەوەش نیشان دەدا ، کە لە رێگەی (فەلسەفە)وە (گومان)ی پەیدا کردوەو ، لەپاشاندا ، لە رێگەی تەسەووفەوە بەسەر گومانەکەیدا زاڵبوەو بەیەقینی ئایینی گەیشتۆتەوەو بۆ (شەرعی ظاهر) گەڕاوەتەوە ، وەك لە شوێنی خۆیدا دەستنیشانی دەکەین .

ئەو باسانەی کە لە سەرەتای (مەمو زین)دا ، لێیانەوە دەروە ، پێوەندییان بە سێ باوەڕی بچینەیی ئایینی ئیسلامەوە هەیە کە ئەمانەن : (خوداوەند)و (خەلق)و (جەبرو ئیختیار) .

لەهەر سێ لاوەش ، لە شا رێگای ئەهلی سوننەت دەرنەچووەو بەم جۆرە ، ئەم سێ باوەڕییانەی ئایینی پوختە دەکاتەوە :

یێکەم : (پ.روەردگار) :

– (خودای گەورە) ، هەم (زاتێکی مونەزەهە)و هەم ناوو سیفاتی (تەشبیهی)ی هەیە :

مەبەست لە (تنزیە)یش ئەوەیە ، کە تاكو بێ‌هاوتاو هەر بوەو هەر دەبێ :

ئەی واحیدی بێ شەریك‌و یەکتا
وەی واجید بێ نەزیرو هەمتا
ئەی باقی‌یی بێ زەوالی دائم
وەی هادی‌یی بێ فەنایی قائم

*

مەبەست لە سیفاتی تەشبیهیش ئەوەیە ، کە سیفاتەکانی (خوداوەند) لە ئەوپەڕی تەواویدان‌و لەو سیفاتانەی رواڵەتی کە مرۆڤدا دینە بەرچاو ، جیاوازن :

کەس نینە ژ کافرو عوصاتان
مەظهەر نەبتن ژ بۆ سیفاتان

*

کافر بووین ئەم ، بەئیسمی (قەهار)
(غەفارە) کر ئەم کرین گوناهکار .

مەسەلەی (تەنزیە)و (تەشبیە)یش ، یەکێکە لە مەسەلە گرنگەکانی ئایینی ئیسلام‌و باوەڕی ئەهلی سوننەت لەم بارەوە لەگەڵ بیری فەلسەفی‌و لەگەڵ موعتەزلەکان‌و موشەبیهەکان یەك ناگرتەوە [٣] .

٢ – خوداوەند ، هۆی یێکەمینی هەموو هەبوونێکە ، بۆیێکە هەبووی پێویست بۆخۆیەتی (واجب الوجود لذاته) . هەبوانی دیکەش ، ئەو هەموو شتانەی کە هەبوون‌و ئێستاکە هەن‌و لەمەولاوە دەبن ، گشتیان شیاوی هەبوونن (ممکن الوجود)ن چونکە بوونیان بەهۆی (خودا)وەیە . شیاوی هەبوونیش ، بێ سنوورو ژمارەن‌و نموودی خودایین‌و هەبوونی ئەو دەخەنەروو :

ئەشیا ب حەسەب دەلیل‌و بورهان
نابن چوو ، مەگەر وجووب‌و ئیمکان
واجب ، یەکە زاتی کبریایە
مومکن پرە ، جەمعی (ماسوا)یە

*

وی واجبی ، مومکناتی بەرقەع
مومکن دی ژ بۆ خوە کرنە مەتلەع
یەعنی ئەوی پیێ ب بت موبەرهەن
حوسناوی ب دەرکەڤت ژ مەکمەن

دووەم : دروستکردن (الخلق)

١ - خوداوەند ئەو هەموو شیاوی هەبوونانەی لە نەبوون (عدم)ەوەو بەبێ (هەیۆلا) دروستکردوە :

ظاهر کرن ئەڤ قەدەر سەنائع
پەیدا کرن ئەڤ قەدەر بەدائع
هەر یەك ژ عەدەم کرن تە پەیدا
ئیبداع کرن بەبێ هەیۆلا

* *

٢ - خوداوەند هەموو شیاوی هەبوون (ممكن الوجود)ی بەخوایشتو ویستی خۆی پەیداکردوەو دەیکا ، نەبە (تەبع)و پێویستی . واتا دەیتوانی دروستیان نەکا . ئەم کردارەی دروستکردنەشی ، حەتمیو میکانیکی نەبوە . واتا پێوەندییان وەکو پێوەندیی نێوانی (هۆ)و (ئەنجام)ی فەلسەفە نیە :

سێیەم : جەبرو ئیختیار

١ - خوداوەند ، لە ئەزەلەوە ، بەسەرهاتو سەرەنجامی هەموو هەبووێکی دیاریکردوە :

نایو قەلەمو کتابو نیشان
تیرو هەدەفو کەمانو کێشان

*

(محکوم علیە)ی بوون ژ تەقدیر
هێز ئیسمی گوناە نەبوویی تەسطیر

کەواتا ئادەمیزاد ، لەکردارو رەفتاریدا بەندەوار (مسیر)ە ، نەك ئازاد (مخیر) .

هەرچی تە ژ بۆمە کر ئیرادە
یەك زەرە نەکر مە لێ زیادە

هەتا (شەیتان)یش ، (خوداوەند) توانای ئەوەی پێداوە کە سەجدە بۆ (ئادەم) نەبا :

ئیبلیسی فەقیری بێ جنایەت
هەندی تەهەبوو د گەل عنایەت
هەر رۆژێ دکر هەزار تاعەت
لەو را کو تەداوی ئیستطاعەت
وی سەجدە نەکر ل غەیری مەعبوود
گێرا تە ل بەر دەرێ خوە مەردوود

٢ - خوداوەند ، لە رۆژی (قیامەت)دا ، ئادەمیزادان زیندوو دەکاتەوەو ، پاداشتی چاکانیان بە بەهەشتو سزای خراپانیان بە دۆزەخ دەدا :

(فی الجملە) مەجوملە خاسو عامان
عاسی ئوشەڤی ئونا تەمامان

*

تێکرا ب شەفاعەتا خوە خاس کە
ڤێکرا ، مە ژ ئاگرێ خلاس کە

کاتی خۆی ، بەرامبەر بەم باوەرییەی ئایینی ، ئیعترازی موعتەزلەکان هاتۆتە پێشەوە ، کە باوەرییان بە (قدرية) ، واتا ، بەسەربەستیی ئادەمیزاد هەبوو لەکردارو رەفتاریدا .

لەلای ئەمانەوە ، هەر سەربەستییە کە پاکانە بۆ بەرپسیاری ئادەمیزاد دەکا . دەنا ، پێچەوانەی عەوالەتی (خوداوەند) دەبێ کە ئادەمیزادان بەر پسبار بکا لە سەر ئەو کردارو رەفتارانەی کە خۆی لە ئەزەلەوە بۆی دیار کردوون .

بەرامبەر بەم ئیعترازەی موعتەزلەکان ــ دەستەی (ئەشعەری)ی ئەهلی سوننەت ، بیری (جوزئی ئیختیار)ی هێنایە پێشەوە ، بەواتای ئەوەی، ئەگەرچی ئادەمیزاد بەندەوار (مسیر)ە ، بەلاّم توانایی ئەوەندەی پێدراوە ، کە تامو لەزەت لە خراپەکاری وەرنەگرێو . ئەوەندەش بەسە بۆ عەدالەتی بەرپسیارکردنی . (خانی)ش . وەکو هەموو نەزەربازەکانی ئایینی . هەمان بیری دەربڕیوە :

لێ دایە مە جوزئی ئیختیاری

...مه ، پەلیدو حیلەکاری

*

...ژی برییە ژ دەست مە ، ناچار

...مانە ئو لوتفی حەق مەدەدکار

*

...ە پێشەوەدا گوتمان کە (خانی) ، لە ڕێگای فەلسەفەوە ، ...ەوچاری گومانو ئەندیشە بوە . ڕاستی‌یەکەی ، شاعیری ...ەرباز ، زۆر بەئاشکرایی پەنجەی بۆ ئەم لایەنە درێژکردوەو

...ەب چە دەبت ژ بۆ مە کۆران

...ەت توو ڤەدی حجابو تۆران

*

...ەمە بکەی ئەمی دە عاجز

...ی پەردە ئو بێ حجابو حاجز

*

...ەری (یەقین) بکەت (تەمەووج)

...ەم ژێ بکرین دەمەك (تەفەروج)

*

...ەف (ظن)و (گومان)و (علم)و (تقلید)

...ەمیل ببن ب عەینی (توحید)

*

...ەسبابو وەسیلە قەت نەمینن

...ەدك تە (مسبی) ببینن

*

...ن مەهەیە ب (ذاتی واجب)

...مکانییەتا مە ، بوویە حاجب

*

ئەمجا ، کەخانی ، وەکو (ئیمامی غەزالی) ، لە ڕێگای هەستو هۆش (حسو عقل)ەوە ، بەم هەڵوێستە دژوارە گەیشتوە ، دەبێ ئەم هەڵوێستە چ شۆڕێکی عاتفی‌ی لە دەروونیدا پەرپا کردبێ ؟

چۆن لەم تەنگانەی دەروونییەی ڕزگاری بوەو بەیەقینی ئایینی گەیشتۆتەوە ؟

سەرتاسەری سروودی (مەمو زین) ، دڵۆپەی ئاگرینی سۆزو عاتیفەی ئەم شاعیرە بەرزەی لێ دەچکێتەوە .

(خانی دەیەوێ (یەقین)و دڵنیایی ئایینی وەدەست بهێنێتەوە ، پەرۆشی ئەوەیە لە نزیکەوە ، ئاشنای (پەروەردگار) بیێو پرشنگی جاویدانی ببینێ . بەڵام کە (هەستو هۆش) ، بەم ئاواتەی نەگەیێنن ، دەبێ لە ئاوێنەی بێ گەردی دڵی پاكو خاوێنی خۆیدا ، تەماشای پرشنگی جوانی‌ی ئەزەلی بکاتو گێرۆدەی بیێو دڵنیایی پەیدا بکاتەوە :

غافل مەبە عیشق (فی الحقیقە)

ئەی ڕاهرەو (أقرب الطریق)ە

شاعیر ، لە ئاوێنەی دڵی خۆیدا ، ئەو پرشنگی جوانی‌یەی دیتوە کە بۆی پەرۆش بوە . ئەو جوانی‌یە بەرزو دڵرفێنەی ، کە لە کاتی (ألست)دا ، دیتوویەتی‌و مەستی خۆشەویستی‌ی بوەو پەیمانی وەفاداری‌ی پێداوە[٤] .

ساقی مەی بگر کو ئەز ب دەستم

مەخموورمو مەی نەخواری مەستم

*

گاڤا کو ڤە خوار مەمێ ئو زینێ

ئاخفتی ل من جەهێ برینێ

*

ئەم عاشق ئەگەرچی مەی پەرستن

ئەمما ژ مەیا ألست مەستن

*

ئەو مەی نەوەکی مەیا تە ئاڵە

ئەو مەی ژ جەمالی (ذی الجلال)ە

*

ئەو حوبی حەبیبی پاکزاتە

قنوانی حەدیقەیی سیفاتە[٥]

لەم حالەتەی مەستی‌یدا ، ئەو هەموو شتانەی جۆراوجۆری جهانی ناسووتی‌و ئەو هەموو خەڵکانەی ئایین جیاوازی بەتەجەللاو بەنموونەی یێك راستی‌ی پەنهان (الحق الباطن) هاتۆتە بەرچاوی دڵ :

(فی الجملە) چ ئەووەل‌و چ ئاخر
(ألقصە) چ موئمن‌و چ کافر

*

هەر یەك ژ تەرا وەبوونە (مەظهەر)
ئەو رەنگە دوان توو بوویی (موضمەر)

*

بێ حوسنی‌تە نینەوان وجوودەك
بێ نووری تەنینە وان نموودەك

*

حیکمەت ئەوە (باطنی) ئو (ظاهر)
قودرەت ئەوە (غائبی) ئو (حاضر)

*

نینن تە (تجزؤ)و (تمکن)
ئەمما وە د ڤان دکەی (توطن)

لەو هەموو جوانی‌یە رەنگاو رەنگانەی کە دەشت‌و کێو مێرگ‌و مێرغوزاران دەخەملێنن ، یێك پرشنگی (جوانی‌ی خودایی) دەدیت‌و لەو هەموو ئاوازە خۆش‌و ناسکانەی کە سروشت‌و ژیان هەڵیان دەرێژن ، یێك (سروودی خودایی) دەهاتە بەرگوێ :

هەر یەك ژ نەوال‌و کۆهـو دەشتان
رەهـ شبهەتی گۆشەیێد بەهشتان

*

هەر رەوزە ریازی خولدی ئەکبەر
هەر چەشمە ژ عەینی ئابی کەوسەر

*

هەر کۆهـ ژ رەنگی (توور)ی‌رمووسا)
ژ ئەنواری (تجلی)یی تەییسا

*

هەر نەهرە ژ رەنگی ئەژدهابوون
هەر سەبزە ب موعجیزان (عصا) بوون

*

هەردار ژ فەیزی نەوبەهاری
تێك شوعلە دداد ژ نووری (باری)

*

هەر گول ژ میسالی ئاتەشی توور
یەك مشعەلی بێ قسوورو پڕ نوور

*

هەر مورغی سەحەر ب خوە کەلیمەك
هەر تووتی ئو قومری‌یەك نەدیمەك

*

هەر نەخلە نیدا کونەندە هەرگاە
تەشبیهی شەجەر دگۆ (أنااللە)[٦]

شاعیر ، لەم حالەتەی مەستی‌ی گیانیدا ، بۆ پلەیێکی هەورازتر هەڵکشاوەو هەتا (ئەڤینی دڵداران)و (رکی بەدکاران)ی لەیەکتر جودا نەکردۆتەوەو (دڵدار) و (بەدکار)ی وەکو یێك ، بەگیرۆدەو گرفتاری ناوو سیفاتەکانی (یێك زاتی حەق) ناسیوە :

حوسناتەیە زینەتا حەبیبان
رشکاتەیە غیرەتا رەقیبان

*

مەیلاتەیە عاشقان دکێشیت
دەردی تەیە دل ژ بەر د ئێشیت

ئەمیش ، وەکو هەموو ریدارەکانی رێگای تەسەووف ، ئاواتی هەرە بەرزی ، بەخۆشەویست گەیشتن بوە ، تاوەکو لە دەریای ناوو سیفاتەکانی ئەودا فەنابێت‌و بمێنێتەوە . واتا ، هەتا

- ـەی نەمان (فناء) نەگات . هەست بەمانەوە (بقاء)ی خۆی

-

ـــی ژ خوە وی هەبت وجوودەك
ـ ـ ژ خودێ ئەوی نموودەك

*

ـ مەشرەبەیی وەفایی شاهی
ـ ـچتە مەشرەبا (إلهی)

*

ـی نەبتن فەنای موتلەق
ـێتی ئەو بەقایی (بالحق)

*

ئەمجا بۆ ئەوەی بەووردی روونیبکاتەوە کە چۆن (ئەڤینی مەجازی) دەبێتە پردێك بۆ گەیشتن بە (ئەڤینی خودایی)و بۆ ئەوەی گەشتی خاوەن دڵان ، لە جهانی بێ سنووری لاهووتیدا ـتە روو .و نەخشی ئەو کەوانەی گیانی‌یە بکێشێ . کە لە ـرۆڤی خواپێداوداوە بەرەو (پەروەردگار) هەڵدەکشێ . ـەربردەی ئەڤینی (مەمو زین)ی ، کردوە بەوێچوونێکی ـمسیلی (میتافۆر)و ، ئەگەر چاو لەماوەی زەمانی‌ی نێوانیان ـۆشین ، لە ریزی (منطق الطیر)ی (عطار)ی دادەنێین :
ـەرحا غەمی دل بکەم فەشانە
ـێ ئو مەمی بکەم بەهانە

راستی‌یەکەی ، شاعیری گەورەمان ، داستانی ئەڤینی ئەو ـڵدارو دلبەرەی کردوە بەنموونەی ئەو ئەڤینەی کە بەخۆی گرفتاری بوەو ، لە شەخسی دڵدارەکاندا ، هەموو هەوڵێکی ورووژانی دەروونی‌ی خۆی دەربریوە :

(مەم) ، هەر لە یێکەم چاوپێکەوتندا ، ئەوەندە شەیدای خۆشەویستەکەی دەبێ ، کە لە قوولایی زاتی خۆیدا هەست بە هەبوونی ئەو دەکا :
دل بوویە محەلی عیشقی حالا
ڤی حالی دڤێ محەللی ڤالا

*

نینە عەجەب ، ئەر بم حلوولی
من مایە ژ سوورەتێ هەیۆلی

کە دەخرێتە نێو زیندان ، ئازاری لەش‌و گیانی دەگاتە ئەوپەڕ (کەوێنەیە بۆ ریازەتی سۆفییان)و ، پێوەندی‌ی لەگەڵ دەوروبەری خۆیدا دەپچڕێ‌و جگە لە جوانی‌ی (زین)ێ بیر لە هیچیتر ناکاتەوە :
سۆفیمە ئو سەومەعە نشینم
خۆش تالیبی نووری رووی زینم

دڵ‌و دەروونی ئەوەندە رۆناك دەبێ‌و ، بەحاڵێکی وەها دەگا ، کە لەهەر شتێکدا ، (زین)ێك ببینێ ، واتا پرشنگی ئەو جوانی‌یە موتلەقە دەبینێ ، کە سەرچاوەی هەموو جوانییێکە ، ئەمەش قۆناغی فەناو نەمانی دڵدارە لە دلبەرەکەیدا :
ئاینەیی دل وە بوو موسەیقەل
سوورەت ، وە ، ب مەعنەیێ موبەددەل

*

ئەو هەیکەلی مەتلەبی مەجازی
بوو مەلعەبی تفلی عیشقبازی

*

ئەڤ مومکن‌و (ماسوا) سەراسەر
(فی الجملە) ژ بۆ وی بوونە مەنظەر

*

ئەڤ دارو بەرو دەواب‌و ئینسان
ئەڤ مەعدەن‌و ئەڤ نەبات‌و حەیوان

*

هەر یەك د نوما ژ بۆ وی (زین)ەك
مەشهوود ژ هەر یەکێ یەقینەك

بەرە بەرە ، ئەڤینی (دڵدار)و (دلبەر) ، بەرەو (ئەڤینی خودایی) بەرزدەبێتەوە ، تاکو ، هەر دووانیان ، پێکەوە ، بەحاڵەتی (نەمان لە خودا)و (مانەوە بەخودا) دەگەن ، کە

پایانو ئامانجی گەشتی تەسەووفەو ، شاعیر بەم چەشنە رەنگی رشتوە :

بەرقەك ب عەجەب مەمیٚ ب سەرکەت
شەوقەك ژ سەری مەمیٚ ب دەرکەت

*

یەك شوبهەتی رۆژو یەك هەییف بوو
یەك شوبهەتی زێرو یەك ژ زیف بوو

*

ئەو شەمس‌و قەمەر کو (متصل) بوون
دەر حال ب یەکڤە (مضمحل) بوون

ئەو هەر دوو شەوقەی تێکەڵاوە ، دەبن بەیێك زەرەی رۆناکی‌و لە دەریای بیٚ سنووری ناوو سیفاتەکانی (زاتی حەق)دا ، دەتاوێنەوە . ئەوسا هەست بەماناوەی خۆیان دەکەن .

(زین) ، کە لە هەمان کاتدا بیٚ هۆش کەوتوە ، کە دێتەوە سەرخۆ ، ئەم گەشتەی گیانی‌و دوو قۆلی‌یەی (خۆی)و (مەم) بەم چەشنە بۆ (میر زێندین) دەگێڕێتەوە :

رووحم ، تە ژ دل دەما (رضا)دا
شاهم تە ژ مولکی دل سەلادا

*

جسمی منی بیٚ نەوا گران بوو
رووحا منی نا تەوان رەوان بوو

*

دەر حال ژ قالبیٚ ب دەرکەت
شەوقەك ژ روحا مەمیٚ ب بەرکەت

*

وان تەرکی کرن سەرایی فانی
ئەو چوونە جهانی جاویدانی

*

دەم هاتنە ساحلی فەنایێ
گاه چوونە ب سەرحەدی بەقایێ

*

(فی الجملە) ژ مەرکەزا تورا بیٚ
ئەو زەرە گەهانە ئافتابیٚ

*

قەتعەن نە ب (اتصال)و تەحلیل
مەحزەن نە ب (انفصال)و تەحویل

*

وان ریٚ کو برن ب جانبی (زات)
باقی گەرییان ب زاتی ، زەرات

(خانی) ، ئەم حاڵەی (مەم‌و زین)ی‌ی ، کە وێنەی (حاڵی خۆیەتی) ، بە یەکیەتی دیتن (وحدة الشهود) ناساندوە ، نەك بەیێك‌بوون (اتحاد) لەگەڵ (خوداوەند) . یان بە (حلول)ی مەسیحی ، یان بە (تناسخ)ی (هیندی) :

ئەی دیدەیی دل نەبوویی مەفتوح
ئینکار نکەی تەجەللییا رووح

*

دا فکری نکەی کو ئەڤ حلوولە
یا نەسخە ، خرووجە یان دخوولە

*

دازەن نەبری کو ئەڤ میسالە
یا قەولی زەعیفە ، یا بتالە

*

خەونا توو دبینی ، ئەڤ مەقامە
شەبێەك ژ (شهوود)ە نا تەمامە

ئەمجا کە دڵدارەکان بە پایەیێکی ئەوتۆ گەیشتوون ، جیاوازی لە نێوانی (ئەم)و (ئەو)دا نەماوەو (گشت)و (هێند) یان لەلا بوە بەیێك‌و بەرزەخی جودایی لە نێوانی (ئەڤینی دلداران)و (رکی بەدکاران) لاچوەو بەتەنیا (کرداری خودایی) خۆی نواندوە . زین ، هنگی . جەوهەری (بەکر)ی بۆ ئاکشرابوەو ، لە (میر)و لە (تاجدین) . تکای بەخشینی ئەوی کردوە :

ـر هیچی دکەم نکەن عینادی
ەرحەقی ڤی مەنبەعی فەسادی

*

ەو را کو خودانی ئینس‌و جانان
ی خالقی ئەرزو ئاسمانان

*

ێز ئەوی حوبی‌دا حەبیبان
ەنگی ئەوی بوغزی‌دا رەقیبان

*

مەوجوودی کرن دەما ژ مەعدووم
ەم پێکڤە دلازمین‌و مەلزووم

*

ەم سۆرگولن ، ئەو ژ بۆ مەخارە
ەم گەنجن‌و ئەو ژ بۆمە مارە

*

گوڵ حفظی دبن ب نووکی خاران
گەنجینە خودان دبن ب ماران

*

ژ ئەووەل ڤە ئەگەرچی وی جەفاکر
خر ب مەرا ئەوی وەفاکر

*

ەو ژی د رییا مەدا شەهیدە
ەحقیق بکەن کو ئەو سەعیدە

*

راستی‌یەکەی کە (خانی) ، بەزمانی (زین)ی‌ ، پاکانە بۆ (بەکر) دەکات‌و لە ئەنجامیشدا دەیکاتە بەهەشتی ، بڕ لەو وەری‌ی سۆفییانە دەکا ، کە (خراپی = بەدی) . بەواتایێك ن بەشتێك لە شتەکانی (المتقابلة بالتضاد) دەناسێنێ . واتا : (خوداوەند) ، خراپی‌ی بۆ جهانی ناسووتی تەرخانکردوە ، بۆ ئەوەی چاکی‌ی بەرامبەری‌ی ، بەهۆیەوەی بناسرێت ، چونکە لە جهانی ماددیدا ، هەر شتێك‌و هەر واتایێك ، بەهۆی شتێك یان واتایێکی پێچەوانەوە بە دیاردەکەوێ[7] .

گاڤا ژ عەدەم خودێ کر ئیجاد
ئەڤ کەون‌و مەکان ژ نووڤە بنیاد

*

مەجمووعی (مکونات)ی عالەم
حەتتا ڤە خولاسە نەوعی ئادەم

*

ئەشیا ب حەسەب سفات‌و ئەفعال
ئینانەو جوودێ موختەلف حال

*

مەوجوودی کرن ب هەڤ موعەییەن
أضدادی کرن بە ضد موبەییەن

*

ڤان ئەهلی جەهەننەم‌و عەزابان
ڤان لائقی جەننەت‌و (ثوابان)

*

نابینی کو پێکڤە جوملە زیدن
حکمەت چیە بۆچی پێکڤە نیدن

*

لەورا کو نەبت ئەگەر تەخالوف
تەمییز مەحالە هەم تەعاروف

دەنا نیسبەت بە (خوداوەند) ، (خراپی) هەبوونی نیە چونکە سروشت‌و تەبیعەتی (خودا) ، ناکۆکی‌و (تەقابول) هەڵناگرێ[8] :

یەك روونە ل نك تە کوفرو ئیمان
یەك سوونە ل نك تە خولدو نیران

ئەو هەموو بیروباوەڕی‌ی سۆفییانەی (کە خانی) لە شاکارەکەیدا دەربڕیون ، ئەنجامی جۆش‌و خرۆش‌و عاتیفەی

ئایینی بوە .

بۆیێکە ، کە لەم تەجروبەی گیانی‌یەدا هاتۆتەوە سەرخۆو لافاوی عاتیفەی نیشتۆتەوە ، بۆئەوەی رێگا لە هەموو تانەو توانجی رەخنەگران بگرێ فەرموویە :

ئەی موستەمیعی میسال تەسویل
وەی موجتەهیدی قیاس‌و تەئویل

*

خانی کو ژ جامی عیشقێ دین بوو
ئەو شۆرە شەرابێ پێ شرین بوو

*

ئەڤ چەندە ڤەخوار ، ئەوی نەهیشیار
ئاگاهی نەما ئەوی ژ گوفتار

*

مەستانەیە ئەو ب کەیفێ مەخموور
دێوانەیە ئەو ب عورفێ (مەغدوور)

*

خولاسە ، دووای ئەوەی کە شاعیری نەزەرباز ، لە رێگای هەست‌و هۆش‌و رامانی فەلسەفیدا ، گومانی ئایینیی پەیداکردوە ، لە رێگای دڵ‌و تەسەووفدا ، بەسەر گومانەکەیدا زاڵ‌بوەو بەیەقینی ئایینی گەیشتۆتەوە . ئەمجا ، وەکو (ئیمامی غەزالی) بۆ رارەوی (شەرعی ظاهر) گەراوەتەوەو ئەوەها ، پەیامی دینیی راگەیاندوە :

بەس قەنجی ژ بۆمە عامیانرا
هەر ئەڤ بەسە بۆمە عاصیانرا

*

ژ ئەووەل ڤە خودێ ب حەق بناسین
هەر چەندی قسوورو کێم‌و کاسین

*

پاشی ددلێ خوە ژێ بترسین
دینی خوە ژ عالمان بپرسین

*

چاواکو دبێژن ئەم وو سابین
حەتتا کو ژ رووی دنێ فەنابین

*

پالا خوە بدەینە لوتفێ باری
بەلکی مە ببەخشیتن ژ ناری

*

ئیتر ، لە کۆتایی ئەم گەشتەی گیانی لەگەڵ (خانی)دا ، لام وایە ئەوە دەچەسپێ ، کە هەر شاعیرێکی پایە بەرزی کورد نەبوەو بەس ، بەڵکو یەکێك بوە لە ریزی هەرە پێشەوەی رێدارەکانی رێبازی تەسەووف‌و کتێبەکەشی ، سەرچاوەیێکی زانیاریی تەسەووفی ئیسلامی‌یە . هەر بۆیێکەش ، (پاشازادە – مقداد مدحەت بەدرخان) ، لە ژمارە (٢)ی رۆژنامەی (کوردستان)یدا : دەربارەی (مەم‌و زین) نووسیویە :

«ئەڤ کتێب حەمی بەیت‌و شعرن . ئەشکارا ، حکاتا عیشقا دوو جەوانایە ، باطن ، گەلەك مەقسەدو ، حیصەو حکمەت ژی ، تێن فەهم کرن . لوما . دڤێ مرۆڤ ب دیقەت بخوونیتن .) . . . . . . (من ئەڤ کتێب ، جارە نا هن عولەماین تورك‌و عەرەبارە خوندیەو تەرجومە کریە ، حەمیا گۆتیە ، کوڤێ رێدە ، ژڤێ کتێبێ ، چێترمە ، نە دیە . .)[٩] .

پەراوێزەکان – ١

١ – قصة الفلسفة – ص – ٥٩ . ول ديورانت – تعريب احمد الشيبانى
٢ – تاريخ الفكر العربى – ص – ١٩ . الدكتور عمر فروخ
٣ – هەمان سەرچاوەی پێشوو – ص – ٣١
٤ – قصة الفلسفة اليونانية – ص –٢١٧–٢٢٠ . احمد أمين ، و زكى نجيب محفوظ .
٥ – هەمان سەرچاوە . ص – ٢٢٩–٢٣٠
٦ – تاريخ الفكر العربي – ص : ١٣٢–١٣٤ . الدكتور عمر فروخ
٧ –
THE LEGACY OF INDIA, P. 269
٨ – هەمان سەرچاوەی پێشوو : P. 172 – 174
٩ – تاريخ الفلسفة فى الاسلام : ص – ٢٠٠–٢٣٠ بەپەراوێزەکانەوە) أ . ت . دی‌بور .
ترجمة الدكتور محمد عبدالهادى أبو ريده .

هەروەها کتێبی (المنقذ من الضلال – ی – ئیمامی غەزالی) .

–

A LITARARY HISTORY OF PERSIA, vol, 1 , P . 425

– هەمان سەرچاوە : P, 298 . ساڵەکان ، مێژووی مردنیانن .

– هەمان سەرچاوە : P. 299 , 351 , 425 . ساڵەکان مێژووی مردنیانن .

– هەمان سەرچاوە : P, 441

– هەمان سەرچاوە : P, 431 – 35

– التصوف – الثورة الروحية فى الاسلام . ص – ١٨٠ الدكتور ابوالعلا عفيفى .

–

ALITARARY HISTORY OF PERSIA, Vol, 1, P. 299

– هەمان سەرچاوە : P. 426

– النقد الأدبى الحديث – ص ٢٠٧ – الحاشية . الدكتور محمد غنيمى هلال

– ساڵەکان مێژووی مردنیانن .

– في التصوف الاسلامى وتاريخه – ص – ١٢١ . رينولد نيكلسون . ترجمة ابوالعلا عفيفى .

– نى = نایە رەمزە بۆ گیانی ئادەمیزاد . (نەیستان)یش رەمزە بۆ جهانی لاهووتی .

– (وجد) سەربەخۆ بەسەر سۆفیدا دێ . (تواجد)یش لە رێگای (ذکروسماع)ەوە دێ .

– تاريخ الفكر العربى ، ص – ٣٨٧-٣٨٨ . الدكتور عمر فروخ

– هەمان سەرچاوەو لاپەڕەکانی پێشوو .

– سوورەتی الكهف – ئایەتی : ١٧) ، کە (خودا) دەفەرموێ (وتحسبهم أيقاظا وهم رقود)

– تاريخ الأدب في ايران – من الفردوسى الى السعدى . ادوارد ، گرانفيل براون – ترجمة الدكتور ابراهيم امين الشواربى : ص ٦٦١-٦٦٢ .

– هەمان سەرچاوەی پێشوو ، ص ٦٤٨-٦٥٢

– الصوفية في الاسلام – ص – ١٠٣ ، رينولد نيكلسون ترجمة –نورالدين شريبة .

– تاريخ الفكر العربى – ص ٤٢٥-٤٢٦ (وحواشى الصفحتين) . الدكتور عمر فروخ .

– التصوف – الثورة الروحية في الاسلام – ص ٢١٩ – الدكتور ابوالعلا عفيفي

– فى التصوف الاسلامى وتاريخه . ص ١٢٧ – نيكلسون – ترجمة ابوالعلا عفيفى

– اتصال : رامانى فەیلەسووفەکانی سۆفیی وەك (ئەفلۆتین)ە .

واتای ئەوەیە کە ئادەمیزاد هەست بەپێوەندی لە نێوانی (خۆی)و (خوداوەند)دا بکا . ئەمجی (اتحاد) ، تەعبیرێکی سۆفییانەو واتای ئەوەیە کە ئادەمیزاد لەگەڵ (خوداوەند)دا تێکەڵ بێ (حلول)یش مانای نموودو دیارکەوتنی (خودا)یە لە ئادەمیزاددا . (بڕوانە – فى الفلسفة الاسلامية – منهج وتطبيقه – ص ٤١ . الدكتور ابراهيم مدكور)

– تاريخ الفلسفة فى الاسلام – ص ٧٣-٧٤ الحاشية «ت .أە دىبور . ترجمة الدكتور محمد عبدالهادى أبوريدة .

– فى التصوف الاسلامى وتاريخه – ص – ١٣١ ، ١٥٢ . رينولد نيكلسون . ترجمة ابوالعلا عفيفى .

– هەمان سەرچاوە : ص – ١٢٦ – حاشية وملاحظة المترجم .

پەراوێزەکان – ٢

– تاريخ الفكر العربى – ص – ٤١٨ ، الدكتور عمر فروخ

٢ – تاريخ الأدب فى ايران من الفردوسى الى السعدى . ص – ٤٠١-٤٠٢ أدوارد گرانڤیل براون – ترجمة الدكتور ابراهيم أمين الشواربى .

٣ – بنوارە : الجانب الالهى من التفكير الاسلامى : ص –٥٦-٦٢ . الدكتور محمد البهى . هەروەها : تاريخ الفكر العربى ، ص ٣٤٤ – ٣٤٥ الدكتور عمر فروخ

٤ – دەستنیشانکردنی (ئایەتی – ١٧٢) لە سوورەتی : (الأعراف)ە .

٥ – قنوان = ووشی – هێشوو . بنوارە (المنجد)

٦ – دەستنیشانە بۆ (ئایەتی – ٣٠ ، لە سوورەتی – القصص) .

مەبەست لە (كليم)ەك حەزرەتی (موسى)یە کە (كليم الله) بوە .

٧ – فى التصوف الاسلامى وتاريخه ، ص ٨٥-٨٩ . رينولد نيكلسون ، ترجمة ابوالعلا عفيفى .

٨ – هەمان سەرچاوەو لاپەڕەکانی پێشوو .

٩ – کوردستان ، یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی : ١٨٩٨-١٩٠٢ کۆکردنەوەو پێشەکیی (دکتۆر کەمال فوئاد) . بەغدا – ١٩٧٢ .

–سەرچاوەکان–

بەکوردی :

١ – مەم و زین – احمد خانى . حەلەب – ١٩٤٧

٢ – مێژووی ئەدەبی کوردی – علاءالدین سجادی . بەغدا – ١٩٥٢

٣ – کوردستان – یەکەمین ڕۆژنامەی کوردی : ١٨٩٨ – ١٨٩٢ . کۆکردنەوەو پێشەکیی دکتۆر کەمال فوئاد – بەغدا – ١٩٧٢ .

بەعەرەبی :

١ – قصة الفلسفة – ول‌ديورانت – ترجمة احمد الشيبانى – بيروت

٢ – تاريخ الفكر العربى الى ايام ابن خلدون – الدكتور عمر فروخ – بيروت –١٩٦٦

٣ – قصة الفلسفة اليونانية : احمد امين وزكى نجيب محفوظ . القاهرة – ١٩٣٥

٤ – تاريخ الفلسفة فى الاسلام . ت . ج ، دى‌بور – ترجمة محمد عبدالهادى ابوريدة

٥ – فى الفلسفة الاسلامية – منهج وتطبيقه . الدكتور ابراهيم مدكور

٦ – الجانب الالهى من التفكير الاسلامي – الدكتور محمد البهى

٧ – الصوفية في الاسلام – رينولد نيكلسون – ترجمة نورالدين شريبة القاهرة – ١٩٥١

٨ – في التصوف الاسلامي وتاريخه – رينولد نيكلسون – ترجمة : ابوالعلا عفيفي – القاهرة–١٩٥٥

٩ – التصوف – الثورة الروحية في الاسلام – الدكتور ابوالعلا عفيفي .

١٠ – النقد الادبي الحديث – ٢ جزء – احمد امين – القاهرة – ١٩٥٢

١١ – تاريخ الادب في ايران – من الفردوسى الى السعدى – ادوارد گرانڤیل براون – ترجمة الدكتور ابراهيم امين الشواربى : القاهرة – ١٩٥٤

بەئینگلیزی :

١ –

ALITARARY HISTORY OF PERSIA, VOI 1, EDWARD, G. BROWNE, CAMBRIDGE, 1967.

٢ –

THE LEGACY OF INDIA, EDITED BY, G.T. GARRAT, OXFORD, 1967.